

Anna Berga

La perspectiva de gènere: una nova mirada a la realitat social

Resum

La realitat del fenomen que hem anomenat *violència de gènere* ha convertit el terme *gènere*, concepte acadèmic que neix de les teories feministes dins de les ciències socials, en un terme mediàtic, que ha passat a formar part del llenguatge comú, tot i que sovint no s'ha utilitzat de forma molt adequada. Aquest article pretén, d'una banda, analitzar el gènere com un dels eixos estructuradors de les desigualtats en la nostra societat, clarificant el mateix concepte en el marc teòric de les ciències socials i, de l'altra, plantejar-lo com una perspectiva d'anàlisi de la realitat social; una nova mirada que cal tenir en compte, també, en el moment de dissenyar les intervencions en el camp socioeducatiu.

Paraules clau

Construcció social, Desigualtat, Diferència, Domini, Gènere, Rol

La perspectiva de género; una nueva mirada a la realidad social

La realidad del fenómeno que hemos denominado violencia de género ha convertido el término género, concepto académico que nace de las teorías feministas dentro de las ciencias sociales, en un término mediático, que ha pasado a formar parte del lenguaje común, aunque con frecuencia no se ha utilizado de forma muy adecuada. Este artículo pretende, de un lado, analizar el género como uno de los ejes estructuradores de las desigualdades en nuestra sociedad, clarificando el mismo concepto en el marco teórico de las ciencias sociales y, de otro, plantearlo como una perspectiva de análisis de la realidad social; una nueva mirada que es necesario tener en cuenta, también, en el momento de diseñar las intervenciones en el campo socioeducativo.

Palabras clave

Construcción social, Desigualdad, Diferencia, Dominio, Género, Rol

The gender perspective; a new look at social reality

The current state of the phenomenon we now know as 'gender-based violence' means that 'gender', an academic concept originating from feminist theory in the social sciences, has progressed from being a media term into everyday but often inappropriate use. This article analyses gender as one of the central structures in current social inequalities. After pinpointing the concept within its social science theoretical framework, we propose its use as a touchstone in analysing our current social situation. A new perspective that must also be considered when designing interventions in the socio-educational field.

Key words

Social construction, Inequality, Difference, Domination, Gender, Role

Autora: Anna Berga

Article: La perspectiva de gènere: una nova mirada a la realitat social

Referència: Educació Social, núm. 31 pp.

Adreça professional: EUTSES (URL). Santaló, 37. 08021 Barcelona
 aberga@peretarres.org

▲ Introducció

“Les aparences biològiques i els efectes tan reals que un llarg treball col·lectiu de socialització del biològic i de biologització del social ha produït en els cossos i els cervells s’uneixen per capgirar la relació entre les causes i els efectes i fer aparèixer una construcció social naturalitzada (els “gèneres” en tant que hàbits sexuals) com el fonament natural de la divisió arbitrària que es troba en l’origen mateix, no tant sols de la realitat, sinó de la representació de la realitat, i a vegades s’acaba imposant a la recerca” (Bourdieu, 2000:11-12)

Els darrers anys el *gènere*, un concepte acadèmic que neix de les teories feministes dins les ciències socials, s’ha convertit en un terme d’actualitat. La realitat del fenomen que hem anomenat *violència de gènere* l’ha convertit en un terme mediàtic, que ha passat a formar part del llenguatge comú, encara que sovint no s’ha emprat de manera prou acurada.

Aquest article pretén, d’una banda, analitzar el gènere com un dels eixos estructuradors de les desigualtats a la nostra societat, clarificant el mateix concepte en el marc teòric de les ciències socials i, de l’altra, plantejar-lo com una perspectiva d’anàlisi de la realitat social; una nova mirada que cal tenir en compte, també, a l’hora de dissenyar les intervencions en el camp socioeducatiu.

El gènere com a eix estructurador de les desigualtats socials

Tradicionalment, les ciències socials han considerat les classes socials com la variable clau en les anàlisis de l’estructura social de les societats del capitalisme avançat. Des de fa uns anys, però, diferents estudis han plantejat la necessitat de contemplar altres eixos d’estructuració social que s’interseccionen amb les desigualtats de classe i permeten una visió més profunda i complexa de les societats actuals. Així com afirmem que les nostres societats són classistes, ens referim a l’edisme, el racisme o el sexisme com altres formes de desigualtat on l’edat, l’ètnia o el gènere esdevenen variables clau a tenir en compte.

Quan parlem de desigualtats socials, però, convé precisar quin és el significat que atribuïm a aquest terme i, alhora, com es relaciona amb altres conceptes igualment rellevants amb els quals hi està íntimament relacionat: el concepte d’igualtat i el de diferència.

La diferència en si és tant un valor com, de fet, un tret constitutiu dels éssers humans. Som diferents per naturalesa, i la complexitat del nostre codi genètic és tal que permet múltiples combinacions, fins al punt que no existeixen des d'aquest punt de vista dos éssers humans idèntics. Així mateix, les diferències i la diversitat cultural que els humans han construït al llarg del temps esdevé una de les riqueses més significatives que ens identifica com a espècie.

Així les diferències existeixen, siguin entre homes i dones, entre diferents realitats culturals, entre diferents edats... Massa sovint, però, es legitimen situacions de desigualtat social apel·lant a les diferències. Les desigualtats socials es construeixen socialment i suposen l'accés diferencial als recursos, així com el fet d'ocupar posicions superiors o inferiors dins d'una estructura social jeràrquica. En aquest sentit, no és natural -ni justificable per raó d'una diferència - que els homes ocupin majoritàriament els càrrecs i posicions de poder, que els joves i vells ocupin llocs excedentaris del mercat de treball, o que les persones de determinats orígens culturals siguin ciutadans de segona categoria.

La *diferència*, en realitat, no es contraposa amb la *igualtat*, entesa com la igualtat d'oportunitats en l'accés als recursos i a la igualtat entre ciutadans i ciutadanes que tenen els mateixos drets i els mateixos deures. La igualtat com el concepte polític, que esdevé principi inspirador de la modernitat, necessàriament implica un respecte a les diferències. Ser *iguals* no significa *ser idèntics*. Per això, la naturalització de les diferències, el presentar-les socialment com un "donat per descomptat" que es legitima sota el discurs socialment recurrent i perillós de: "això és natural, sempre ha estat així", invisibilitza les desigualtats.

Massa sovint, però, es legitimen situacions de desigualtat social apel·lant a les diferències

El sistema sexe-gènere

Les desigualtats per raó de gènere esdevenen l'exemple més clar del que socialment es considera una realitat naturalitzada i, conseqüentment, difícilment qüestionable. De fet, constitueixen formes de desigualtat prescrites, és a dir, condicions que a diferència de les desigualtats adscrites (com la classe social) portem incorporades des del naixement. Per això, sovint les diferències biològiques han invisibilitzat les construccions socials.

Des de les ciències socials es formula la Teoria del sistema sexe/gènere, que ha permès un avenç significatiu en l'anàlisi de les desigualtats entre homes i dones, en tant que permet comprendre millor aquesta dualitat entre les diferències sexuals (innegables i constitutives de l'espècie sexuada que som) i les desigualtats que sobre les mateixes hem edificat socialment i històricament.

- Definim el **sexe** com les diferències biològiques entre mascles i femelles, és a dir, les diferències físiques dels cossos que ens caracteritzen com a espècie sexuada.

- Definim el **gènere**, en canvi, com una construcció social d'allò masculí i allò femení, és a dir, aquelles característiques socials, culturals i psicològiques que són relatives socialment, i que esdevenen normatives en tant que s'imposen a cadascun dels sexes a través del procés de socialització.

Des de l'antropologia múltiples estudis han contribuït a clarificar fins a quin punt el gènere és una construcció social. Margaret Mead, per exemple, en un cèlebre treball a Nova Guinea, va estudiar tres tribus on els rols de gènere eren ben diferents dels que coneixem a les societats occidentals:

“entre els arapesh s’espera que tant els homes com les dones es comportin d’una manera dolça, comprensiva i cooperativa, que recorda al que els americans associen amb una mare ideal. Entre els mundugumor s’espera que homes i dones siguin igualment ferotges i agressius. Entre els tchambuli les dones s’afaiten el cap, tenen disposició a riure de manera franca, mostren una companyonia solidària i són agressivament eficients com a proveïdores de menjar; en canvi els homes tchambuli es dediquen a l’art, esmercen gran quantitat de temps a pentinar-se i es passen el dia murmurant sobre el sexe oposat.” (Harris, 1998; 538)

L'existència de diferències entre els sexes no necessàriament impliquen *per se* capacitats, actituds o aptituds diferents entre els individus

Així, establir aquesta distinció entre els conceptes de sexe i gènere ha permès fer palesa l'existència de diferències entre els sexes però, alhora, demostrar que aquestes diferències biològiques no necessàriament impliquen *per se* capacitats, actituds o aptituds diferents entre els individus, sinó que aquestes, quan es manifesten, són en bona part construccions socials que vénen determinades pel gènere. En aquest sentit, malgrat que tota societat estableix una diferència entre allò propi dels homes i de les dones, les característiques i les capacitats que defineixen allò *masculí* i *femení* varien d'una societat a una altra i d'una època a una altra.

La teoria del sistema sexe/gènere fa palès que els gèneres són construccions socioculturals que, d'altra banda, i a diferència del que plantejaven les teories funcionalistes als anys 50, no són complementaris sinó que constitueixen categories conflictives que comporten relacions de poder. Com apunta Subirats:

*“el domini d’un gènere sobre un altre constitueix la base d’un ordre social jeràrquic, que determina les posicions dels individus al marge de les seves capacitats específiques, i que s’ha denominat **patriarcat**” (Subirats, 1990; 228)*

Aquest domini d'un gènere sobre l'altre se sustenta en la “divisió sexual del treball” que estableix la separació del treball en dues esferes assignades a cadascun dels gèneres: la de la producció i la de la reproducció:

- l'esfera de la producció és pròpia del gènere masculí, i es correspon amb l'àmbit públic i el treball remunerat.

- l'esfera de la reproducció s'assigna al gènere femení, i correspon al treball domèstic (des de les feines de la llar fins a la cura de les persones dependents: criatures i persones grans), que socialment no és reconegut com a treball.

La divisió sexual del treball ha estat, de fet, la base necessària per a sustentar el model socioeconòmic propi de les societats industrials. En aquest sentit, les desigualtats de gènere, tot i que han ocupat un lloc marginal en els estudis sociològics, es revelen com a elements centrals per a la comprensió de l'estructura social en les societats capitalistes. Com planteja el sociòleg Ulrich Beck,

“Els rols de gènere preestablerts són la base de la societat industrialitzada i no solament un vestigi tradicional al que es podria renunciar fàcilment. Sense la divisió en rols d'home i dona no hi hauria la tradicional família nuclear. Sense la família nuclear no és pensable la societat industrial amb el seu esquema de treball i vida. (...) La societat industrial depèn de la situació desigual d'homes i dones.” (Beck, 1998: 47-48)

Els rols sexuals, i el domini masculí que al llarg de la història ha caracteritzat el model de societat patriarcal, s'ha imposat en bona part gràcies al que Pierre Bourdieu ha definit com a “violència simbòlica”, que és aquella que els dominants són capaços d'exercir sobre els dominats amb el seu consentiment, és a dir, aquella que s'imposa de manera natural i inqüestionable gràcies a què no es considera, en realitat, una acció violenta. Aquest fet ha tingut conseqüències importants en la invisibilització de les desigualtats de gènere, fins i tot per les mateixes dones. Com apunta Dolores Juliano:

“en el cas de les dones la violència simbòlica ha acomplert tan bé el seu objectiu que una de les tasques més difícils per al moviment feminista ha estat posar en evidència davant l'opinió pública l'existència mateixa d'agressions sofertes per la pertinença de gènere” (Juliano, 2004: 68)

Una de les principals explicacions d'aquesta invisibilitat rau en el fet que, a partir de la socialització diferencial, hem interioritzat les categories de gènere. És a partir de la socialització que els éssers humans aprenem a ser membres actius de la nostra societat, interioritzant les normes socials i creant la nostra identitat. Segons G.H. Mead, aprenem qui som a mesura que aprenem qui és la societat.

En el procés de construcció de la nostra identitat el fet de néixer mascle o femella esdevé determinant. Si les femelles són socialitzades des del naixement per a convertir-se en femenines, els mascles ho són per convertir-se en masculins. Des del primer dia se'ns vesteix de manera diferent en funció de si naixem nen o nena, i les expectatives dels nostres progenitors i familiars, des dels nostres jocs fins a la nostra professió de futur, es van formant fins i tot abans de néixer, des del moment que podem saber el sexe del fetus a través de

l'ecografia prenatal. Així, a través de la socialització diferencial de gènere, homes i dones interioritzem els valors i normes “adequats al nostre sexe” en el context específic de la societat on vivim.

Els gèneres, però, no són ens essencials i estàtics sinó que són categories relacionals que, ahora, són canviants i dinàmiques. Els models de feminitat i masculinitat de les noves generacions de joves estan molt lluny de les generacions anteriors. Com apunta Manuel Castells, les dones han protagonitzat la principal revolució del s. XX. Aquest autor planteja que, actualment, estem davant un nou repte: la fi del patriarcat. Els gèneres són relacionals, i per això les transformacions en un dels gèneres implica, necessàriament, un reajustament de l'altre. Si les dones s'incorporen massivament al món laboral, assolixen cada cop més l'èxit acadèmic i la presència pública, els models de gènere que s'han basat en la divisió sexual del treball i el paper de la masculinitat hegemònica necessàriament entren en crisi. El sistema patriarcal s'està deslegitimant, i el creixent protagonisme de les dones en l'àmbit públic està, consegüentment, qüestionant el poder dels homes sobre les dones.

El gènere com a perspectiva: de la visibilització de les dones al qüestionament dels rols

Entendre, com hem vist, que el gènere és un concepte relacional i dinàmic, significa posicionar-se en una determinada línia d'anàlisi que contradia parcialment els múltiples estudis i intervencions en el camp social que, els darrers anys, s'han plantejat sota el denominador de “la perspectiva de gènere”.

En primer lloc, quan parlem d'incorporar la perspectiva de gènere a l'anàlisi social no estem reclamant simplement visibilitzar les dones. Una perspectiva de gènere va més enllà dels *estudis de dones*. És a dir, no es tracta només d'estudiar les repercussions que tenen sobre elles determinades problemàtiques, en tant que col·lectiu desafavorit i en situació de desavantatge social, sinó tenir en compte com el gènere és una variable central per a determinar què denominem *problemes socials*, i les seves repercussions diferencials tant per homes com per dones.

En aquest sentit, si els estudis sobre la pobresa, per exemple, poden analitzar en quina mesura les dones esdevenen -com han determinat diversos organismes internacionals- el col·lectiu més vulnerable en situació de crisi econòmica que en pateix les principals repercussions (per exemple l'atur, la discriminació salarial, la càrrega del treball domèstic...), una perspectiva de gènere a l'estudi de la pobresa es planteja, en realitat, analitzar com el gènere determina la pobresa i com, tant les dones com els homes, l'experimenten i la vivencien de forma diferencial.

D'altra banda, però, la denúncia justificada de la invisibilitat de les dones en les ciències socials s'ha formulat sovint des d'una perspectiva essencialista del gènere segons la qual les dones apareixen com a subjectes passius en una societat patriarcal en la que els homes ocupen sempre els espais de protagonisme i de dominació. Aquesta identificació de les expressions femenines amb la passivitat o conformitat social esdevé una mostra de la distància entre el punt de vista de qui observa i la realitat de les dones. Com diuen Carrington i Bennet:

“L'essencialisme de gènere segueix una línia ben coneguda de controvèrsia feminista que sosté que la societat patriarcal discapacita sempre i necessàriament les dones, interpretant-les a imatge dels homes, com les “altres” (...) Paradoxalment, aquesta postura tendeix a discapacitar les dones, en comptes de potenciar-les, ja que les interpreta gairebé per complet com a productes desgraciats de la cultura patriarcal!” (Carrington i Bennet, 1999: 46)

En el nostre context, diferents autores¹ dins del mateix feminisme han manifestat les seves crítiques a aquests estudis que, amb l'objectiu de fer palesa la situació d'opressió de la dona, han acabat reafirmant el seu paper secundari. Considerar que el gènere és una categoria relacional implica que homes i dones tenen un paper actiu en la construcció i el manteniment d'aquest sistema de gènere. Això vol dir, necessàriament, que, a partir de la violència simbòlica exercida per la dominació masculina, les dones participen de la seva posició de subordinació però, alhora, que les seves manifestacions i estratègies particulars com a subjectes actius han estat invisibilitzades.

És en aquest sentit que Juliano planteja que cal revaloritzar i donar veu a les dones dels sectors populars, donant a conèixer les seves estratègies de resistència a la dominació masculina. L'autora es basa en l'exemple de les *treballadores del sexe* i de les dones immigrades per formular una interessant reflexió per als professionals: la importància del respecte a l'altre i d'evitar caure en el paternalisme i l'excessiva victimització dels col·lectius:

“considerar els sectors més desafavorits de la població, entre ells les immigrants, no com a víctimes passives a les que cal salvar de la seva ignorància i feblesa, sinó com a actores de les seves pròpies opcions que requereixen la nostra solidaritat per a superar les situacions de vulnerabilitat en les que la nostra legislació les ha col·locat” (Juliano, 2004:224)

Aquest reclam en relació amb les dones immigrades, i amb les *treballadores del sexe* es pot fer extensiu a totes les intervencions en el camp social que es plantegen treballar des d'una perspectiva de gènere. El pas endavant que suposa visibilitzar les dones, i les seves subcultures i expressions particulars, ha d'anar acompanyat d'un plantejament pedagògic que els atorgui un protagonisme real. El paternalisme és hereu d'uns estereotips de gènere, que donen per bo el vell qualificatiu del *sexe dèbil*, infantilitzant les dones i relegant-les a un pla sempre secundari i dependent.

El paternalisme és hereu d'uns estereotips de gènere, que donen per bo el vell qualificatiu del *sexe dèbil*

Així sí, d'una banda, molts dels estudis -i de les intervencions socials- que han volgut treballar de manera específica amb el col·lectiu femení ho han fet des d'una perspectiva victimitzadora, hi ha una altra dimensió, fonamental des d'una perspectiva de gènere, que fins fa poc temps ha restat totalment silenciada: la masculinitat com a problema.

La majoria dels problemes socials amb els quals hem de treballar com a professionals de l'acció socioeducativa tenen, en realitat, un fort component de gènere però, en canvi, no es contempen des d'aquesta perspectiva. Són les conductes masculines les que protagonitzen la majoria de les transgressions socials (des del fracàs escolar fins a la delinqüència o la violència física) però, així i tot, es continuen definint de forma genèrica.

Una transformació del rol femení tradicional tindrà, necessàriament, conseqüències en la definició de la masculinitat

Els darrers anys múltiples estudis s'han plantejat la necessitat de reflexionar sobre les conseqüències que per als homes té el creixent protagonisme femení en els espais socials que tradicionalment tenien reservats. Des d'una perspectiva de gènere que, com hem vist, entén els gèneres com a categories que es construeixen en relació, es planteja que una transformació del rol femení tradicional tindrà, necessàriament, conseqüències en la definició de la masculinitat.

Com hem apuntat en un altre text², la socialització diferencial de gènere és limitant per als dos sexes. Tot i que són les dones les considerades *el segon sexe* i, en aquest sentit, una de les principals conseqüències de la seva socialització és la infravaloració i la sobreprotecció; els homes pateixen també les conseqüències del fet que el gènere masculí sigui socialment considerat el més fort i superior.

Per exemple, des d'aquesta perspectiva molts autors expliquen alguns fenòmens com la mateixa violència de gènere que, en realitat, han existit des de sempre però és precisament ara, degut a la crisi de legitimitat del sistema patriarcal, que passa a ser considerat un problema social. Així, una perspectiva de gènere ens ha de permetre, en el treball amb dones maltractades, entendre que elles són víctimes d'una relació abusiva que depassa els conflictes interpersonals o de *personalitats violentes*, atès que té arrels estructurals molt profundes. Així mateix, però, ens plantejarem que en tant que els gèneres són categories relacionals, cal incidir també en el paper de l'agressor. En aquest sentit, voldrem comprendre fins a quin punt la socialització diferencial explica la interiorització d'una identitat de gènere segons la qual haver de demostrar la seva autoritat a la llar arriba a ser viscut com un imperatiu que, quan entra en crisi, provoca en els homes un profund desconcert que pot generar una reacció violenta. En paraules de Castells:

“En els països industrialitzats una gran majoria de les dones es consideren iguals als homes, amb els seus mateixos drets i, a més, el del control sobre els seus cossos i les seves vides. (...) Això no significa que els problemes de discriminació, opressió i maltractament de les dones i els seus fills hagin desaparegut o ni tan sols disminuït en intensitat de manera substancial. De fet, tot i que s’ha disminuït quelcom la discriminació legal, i el mercat de treball mostra tendències igualadores a mesura que augmenta l’educació de les dones, la violència interpersonal i el maltractament psicològic es generalitzen, atesa precisament l’ira dels homes, individual i col·lectiva, per la seva pèrdua de poder” (Castells, 1998:160).

Finalment, una perspectiva de gènere en l’acció social pot ser una nova mirada, sovint reveladora, al nostre paper com a professionals, sigui quin sigui l’àmbit en el qual treballem. La reflexió sobre la coeducació, que fa anys és present en l’educació formal, pràcticament no ha arribat al l’àmbit de l’educació social. El sistema educatiu històricament ha passat de ser obertament sexista i discriminador per a les nenes, a plantejar un model integrador i, fins i tot, coeducatiu, tot i que de vegades hagi estat només sobre el paper. La coeducació significa revisar el mateix model pedagògic incorporant -al costat de la masculina, que fins fa poc havia estat la dominant- la dimensió femenina en els plans d’estudis. Així, actualment, difícilment ningú qüestiona la necessitat d’un model educatiu compartit per a nois i noies, i tot i que en molts aspectes queda molt camí per recórrer, els canvis han estat espectaculars, fins al punt que actualment elles treuen millors resultats acadèmics que els nois.

Una perspectiva de gènere en l’acció social pot ser una nova mirada, sovint reveladora, al nostre paper com a professionals

En el terreny socioeducatiu, en canvi, aquest debat encara s’ha d’obrir. La majoria dels centres, des dels projectes i el currículum més formalitzat, fins a l’organització i la distribució de tasques dels equips professionals, són lluny d’un model coeducatiu i manifestament antisexista. Com a professionals del camp social hem de ser conscients del nostre paper socialitzador i dels estereotips que, de manera inconscient, hem interioritzat en tant que membres actius de la nostra societat. Així, un primer pas necessari és la presa de consciència, individual i col·lectiva, que ens permetrà reflexionar sobre el nostre paper com a agents de reproducció social o, en canvi, com a facilitadors de la transformació des de l’àmbit en el qual treballem.

Anna Berga Timoneda
 Doctora en Sociologia.
 Professora de les EUTSES - Pere Tarrés (URL)

Bibliografia

- Beck, U.** (1998), *La sociedad del riesgo. Hacia una nueva modernidad*. Paidós. Barcelona.
- Berga, A.** (2005), “Adolescència femenina i risc social: una relació invisible”. *Educació Social-Revista d'Intervenció socioeducativa*, nº 25: 61-76.
- Bullet, C.** (1996), “Roles e identidades de género: una construcción social”. A: *Sociología de las mujeres españolas*, Mª A. García de León *et al.* Complutense. Madrid. pp. 273-308.
- Bourdieu, P.** (2000), *La dominació masculina*. Edicions 62. Barcelona.
- Carrington, K.; Bennet, A.** (1999), “Las revistas de chicas y la formación pedagógica de la chica” a LUKE, C. (comp.) *Feminismos y pedagogías en la vida cotidiana*. Morata. Madrid.
- Castells, M.** (1998), *La era de la información. Economía, Sociedad y Cultura*. Vol.2 *El poder de la identidad*. Alianza. Madrid.
- Harris, M.** (1998), *Introducción a la antropología general*. Alianza. Madrid.
- Izquierdo, Mª J.** (1998), *El malestar en la desigualdad*. Cátedra. Madrid.
- Juliano, D.** (1998), *Las que saben. Subculturas de mujeres*. Horas y horas. Madrid.
- Juliano, D.** (2004), *Excluidas y marginales. Una aproximación antropológica*. Cátedra. Madrid.
- Poal, G.** (1995), “Reflexiones entorno a la socialización diferencial de mujeres y hombres”, *RTS*, nº 140: 40-53.
- Subirats, M.** (1990), “Sexe, gènere y educació”. A: *Sociologia de l'educació*, **J. M. Rotger** (ed.). *Sociologia de l'educació*. EUMO. Vic. pp. 217-241.

¹ Entre elles, destacar des de la sociologia Mª Jesús Izquierdo (IZQUIERDO, 1998) i, des de l'antropologia, Dolores Juliano (JULIANO, 1998, 2004).

² BERGA, A. (2005) “Adolescència femenina i risc social: una relació invisible”. *Educació Social-Revista d'Intervenció socioeducativa*, nº 25: 61-76.
